

طنز حافظ

دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی

در مرکز تمام طنزهای واقعی ادبیات جهان، از داستان‌های چخوف گرفته تا حکایات عبید و کلمات قصاری که از بزرگان ادب و هنر نقل می‌کنند و از مقوله‌ی طنز شمرده می‌شود، این تصویر هنری اجتماع نقیضین قابل رؤیت است.

جای دوری نمی‌رویم، در تاریخ ادبیات و فرهنگ خودمان، یکی از بزرگ‌ترین طنزپردازان جهان که همه می‌شناسند و آن عبید زاکانی‌ست، معاصر و احتمالاً دوست خواجه‌ی شیراز، عبید در قلمرو شعرهای چذی، خیلی اهمیتی ندارد، بویژه که در پرتو آفتاب جهان تاب حافظ جایی برای هیچ‌کسی از معاصران او باقی نمانده است، اما در قلمرو طنز، عبید همان مقامی را داراست که حافظ در حوزه‌ی شعر، ما اینک برای نشان دادن «تصویر هنری اجتماع نقیضین» در مرکز طنزهای عبید به یکی دو نمونه‌ی قابل نقل از گفتار او می‌پردازیم:

«خطیبی را گفتند:

— مسلمانی چیست؟

گفت: من مردی خطیبم، مرا با مسلمانی چه کار؟»

هرکس با مفهوم خطیب و نقش خطیبان در جامعه‌ی اسلامی آشنا باشد، می‌داند که نه تنها شرط اول خطیب بودن، مسلمان بودن است، بلکه خطیب سخنگوی همه‌ی مسلمانان نیز هست، اما عبید با این بیان هنری خویش، خطیب بودن را ضد مسلمان بودن یا نقیض مسلمان بودن تصویر کرده و در ذات آن خطیب به نمایش درآورده است. یا در این حکایت:

قزوینی را پسر در چاه افتاد گفت: «جان بابا! جایی مرو تا من بروم رَسَن بیاورم و تو را بیرون کشم!»

در مرکز تمامی طنزهای ادبی، نوعی اجتماع نقیضین یا ضدین محسوس است؛ البته باید توجه داشت که میان هزل و هجو و مضاحک، با طنز تفاوت بسیار وجود دارد؛ ممکن است هریک از این انواع دارای ویژگی طنز باشد و ممکن است نباشد. نه هر طنزی هزل و هجو و مضحکه است و نه هر هزل و هجو و مضحکه‌ی، طنز. بسیاری از هجوها، بویژه هجوهای رکیک و دشنام‌گونه، فاقد خصوصیت طنزند و بعضی از آن‌ها برخوردار از زمینه‌ی طنزآمیز، مثلاً در این قطعه از قدیمی‌ترین نمونه‌های هجو در زبان فارسی طنز بسیار عمیقی نهفته است، شعر از منجیک ترمذی از شاعران قرن چهارم هجری است:

□ هر کس اندک تأملی در شعر حافظ داشته باشد، به‌نیکی دریافته است که یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های شعری او، لحن طنزآمیز کلام اوست. مثلاً در این بیت:

یارب آن زاهدِ خودبین که به‌جز عیب ندید

دود آهیش در آینه‌ی ادراک انداز

اگر در رابطه‌ی معنایی کلمات «خودبین» و «به‌جز عیب ندید» اندکی تأمل داشته باشیم، متوجه می‌شویم که حافظ می‌خواهد بگوید: «زاهد، خود نفس عیب است، ذات عیب است. نه این که دارای عیب باشد؛ خودبین است و به‌جز عیب نمی‌بیند. خودش را می‌بیند که عیب است، یا عیب را می‌بیند که خود اوست.» اما تبدیل عبارت او به هر صورت دیگری، لحن طنزآمیز و هنر شگفت‌آور او را کم‌رنگ و احتمالاً نابود می‌کند.

شاید مقالات و کتاب‌های بسیاری در باب طنز حافظ نوشته شده باشد و من در این لحظه به هیچ‌کدام از آن مقالات یا کتب احتمالی کاری ندارم، من در این یادداشت براساس تعریفی که خودم از طنز دارم، این مسأله را بررسی می‌کنم و معتقدم که تا این لحظه تعریفی جامع‌تر و دقیق‌تر از این تعریف، در باب طنز، در هیچ زبانی نیافته‌ام. براساس این تعریف، طنز عبارت است از: «تصویر هنری اجتماع نقیضین و ضدین».

می‌دانید که در منطق، اجتماع نقیضین یا اجتماع ضدین محال است، یعنی از دیدگاه منطق نمی‌توان تصور کرد که یک چیز هم سیاه باشد و هم سفید یا یک چیز در یک آن، در حال حرکت باشد و در همان آن، در حال سکون، اما هنر، منطق خویش را دارد و در منطق هنر، یعنی از رهگذر خلاقیت و نبوغ هنرمند، می‌توان پذیرفت که یک چیز هم ساکن باشد و هم در همان لحظه در حال حرکت. به این بیت از واعظ قزوینی، شاعر عصر صفوی، توجه کنید:

ز خود هر چند بگیریم، همان، در بند خود باشم

رَم آهوی تصویرم، شتاب ساکنی دارم

با مقدمات هنری و تصویری که شاعر ایجاد کرده است، هرکس اندک استعدادی در قلمرو التذاذ از شعر داشته باشد، به راحتی می‌پذیرد که یک چیز می‌تواند در یک آن، هم ساکن باشد و هم متحرک. تعبیر بسیار فشرده‌ی شتاب ساکن را، در بافت شعر این گوینده به راحتی می‌توان پذیرفت و احساس کرد اگرچه از دیدگاه منطق، اجتماع نقیضین باشد و محال.

ای خواجه! مرمرها به هجا قصد تو نبود
جز طبع خویش را به تو برکردم آزمون
چون تیغ نیک کش به سگی آزمون کنند
و آن سگ بود به قیمت آن تیغ رهنمون
که شاعر از یک سوی می گوید: قصد هجو تو را ندارم و از سوی
دیگر بدترین هجو را در حق او می سراید. «اجتماع نقیضین» و این
با نوع هجوهای رکیک امثال سوزنی و بعضی از متأخرین، امثال
یغمای جندقی زمین تا آسمان تفاوت دارد.
پس میان هجو و هزل، به هیچ روی ملازمه‌ی وجود ندارد و
هم چنین میان طنز و خنده نیز ملازمه‌ی نیست، گاه، یک طنز
می تواند شخصی را بگریاند. داستان آن مردی که در تموز گرم
نیشابور، یخ می فروخت و کسی خریدارش نبود و می گفت:
«تخریدند و تمام شد!» از دردناک ترین طنزهای جهان است، اینک
از زبان حکیم سنایی بشنویم این طنز لطیف دردناک و نجیب
انسانی را:

مغلت هست در سرای غرور / مثل یخ فروش
نیشابور / در تموز آن یخک نهاده به پیش / کس
خریدار نی و او درویش / این همی گفت و زار،
می گرید / که «بسی مان ماند و کس نخرید!»
تمام طنز در «بسی مان ماند و کس نخرید!» نهفته است که
دقیقاً تصویری ست از اجتماع نقیضین.

حتا در گفتار عادی مردم، آن جا که هنر عوام آغاز می شود، چه
در مضاحک ایشان و چه در تعبیرات روزمره ی آنان، گونه‌هایی از
تصویر هنری اجتماع نقیضین را می توان دید، وقتی می گویند:
«ارزان تر از مُت» یا «فلان هیچ کس است و چیزی کم» یا «فلان
از هیچ دو جو کم تر اززد» یا «فلان ظرف پر از خالی ست»، این‌ها
همه تصاویری از اجتماع نقیضین است و اوج طنز.

حتا در برخورد شاعرانه‌ی کودکان، نسبت به مفاهیم و اشیاء، گاه
به گونه‌ی ناخودآگاه، طنزهای عمیقی وجود دارد. مادری،
اسباب بازی کودک سه‌ساله‌اش را به دلیلی پنهان کرده بود و
می گفت: «گم شده است». کودک با لحن بسیار جدی گفت: «باید
گمشدنش را ببینم!»

این تعبیر طنزآمیز و عمیق کودک که می خواست: «گمشدنش
را ببیند»، تصویری ست از اجتماع نقیضین.

هر قدر تضاد و تناقض آشکارتر باشد و از سوی دیگر گوینده در
تصویر اجتماع آن‌ها، موفق تر، طنز به حقیقت هنری‌اش نزدیک تر
می شود. پیداست که تصویر اجتماع نقیضین جز به نیروی تخیل
- که عنصر اصلی تمام هنرهاست - امکان پذیر نیست. در هر بیان
طنزآمیزی دو امر متناقض یا متضاد، به کمک نیروی هنری گوینده،
به یک دیگر گره خورده‌اند و به اجتماع و وحدت رسیده‌اند، اجتماع و
وحدتی که تنها در بافت هنری آن گوینده، به وجود آمده و اگر از آن
صرف نظر کنیم، هیچ ذهنی وحدت و اجتماع آن دو نقیض یا ضد
را نمی پذیرد.

طنز تنها در گفتار و هنرهای زبانی جلوه نمی کند، گاه در رفتار
انسان، طنز، آگاه یا ناآگاه، خود را نشان می دهد تا بدان جا که
مجموعه‌ی حرکت یک اجتماع به مرحله‌ی طنز می رسد و ساختار
یک جامعه تبدیل به طنز می شود و اگر با تاریخ اجتماعی ایران آشنا
باشیم، در بسیاری از این لحظه‌ها طنز را آشکار می توانیم مشاهده
کنیم. رفتار بسیاری از حکام، طنز است، یعنی در یک آن، دو سوی
تناقض را در خویش دارد و شعارهای سیاسی شان نیز، در تحلیل
نهایی طنز است: هم گریه آور و هم خنده دار. به نظرم جامعه‌ی
عصر حافظ یکی از بهترین نمونه‌های شکل گیری این تناقض در
ساخت جامعه است و شاید به عنوان نمونه، رفتار امیر مبارزالدین را
بتوان از بهترین نمونه‌های تجسم این تناقض در بافت جامعه
دانست، اما وقتی این تناقض‌ها با برخوردی هنری، چه از سوی
عوام و چه از سوی خواص، تصویر شود طنز به معنی دقیق کلمه
آشکار می شود:

عیب بیوش، زنها را ای خر قه‌ی می آلود

کان پاک پاکدامان بهر زیارت آمد
حافظ از «خر قه‌ی می آلود» خویش می خواهد تا «عیب» او را
در برابر آن «پاک پاکدامان» بیوشاند و این بهترین تصویر هنری از
اجتماع نقیضین یا ضدین است. یا وقتی می گویند:

کرده‌ام توبه، به دست صنم باده فروش

که دگر می نخورم بی رخ بزم آرایی
در این بیان طنزآمیز و شگفت آور او، چندین نوع تناقض یا
تضاد به یک دیگر گره خورده است (و این از نوع صنعت تضاد، که
در کتب بدیع مورد بحث قرار گرفته است، نیست و در حقیقت
ربطی به آن صنعت ندارد) و به یاری بیان هنری معجزه‌آسای او
حالت پذیرفتنی و قابل قبول یافته است: نخست آن که «توبه» - با
مفهومی که ما در ذهن داریم و در شریعت آمده است - امری ست
که باید بر دست شخصی که از هرگونه خلاف شرعی برکنار است
انجام شود، در صورتی که «صنم باده فروش» هم به اعتبار صنعت
(در معنی لغوی کلمه یادآور بُت و بُت پرستی ست) و هم به اعتبار
معنی استعاری آن (که زنی ست زیبا) و هم به اعتبار این که
باده فروش است (و کاری خلاف شرع انجام می دهد) هیچ گونه
مناسبتی با «توبه دادن» ندارد. «توبه» در حقیقت، نقیض، یا (اگر
بخواهیم اصطلاح را درست تر به کار ببریم) متضاد هویت «صنم
باده فروش» است، ولی در بیان هنری حافظ، توبه بر دست همین
صنم باده فروش (اجتماع نقیض یا ضدین) که حاصل شده است و
اگر بخواهیم صورت کامل طنز را در این شعر دریابیم، باید به
مصراع دوم توجه کنیم و به رابطه‌ی که میان این دو مصراع وجود
دارد. در حقیقت، تناقض اصلی در رابطه‌ی میان این دو مصراع
نهفته است و توبه کردن، بر دست هر کس که باشد، به هر حال،
معنایی دارد که با موضوع آن (حاصل معنی مصراع دوم) کاملاً
متناقض است: «که دگر می نخورم بی رخ بزم آرایی».

می بینید که تمام اجزای این بیت از عناصر متناقض و متضاد شکل گرفته، عنصری که فقط در بیان هنری حافظ می توان اجتماع آن ها را پذیرفت و از تصور آن لذت برد. به لحاظ ساخت شعری، پیچیده ترین صورت بیان طنزآمیز در این بیت دیده می شود. هر مصراع به طور جداگانه از دو سوی متناقض به حاصل آمده است: «کرده ام توبه / به دست صنم باده فروش».

این خود یک تناقض که به تنهایی در کمال مهارت هنری تصویر شده است و مصراع دوم نیز به تنهایی همین تناقض را در ساخت مستقل خویش دارد: «که دگر می نخورم / بی رخ بزم آرای». حال هر کدام از این دو ساخت مستقل متناقض را که در کنار دیگری قرار دهیم، ترکیب پیچیده ای از اسلوب طنز و تصویر هنری اجتماع نقیضین را در متعالی ترین شکل آن مشاهده می کنیم. یکبار دیگر از این چشم انداز به این ابیات توجه کنید:

خدا را محتسب ما را به فریاد دف و نی بخش
که ساز شرع ازین افسانه بی قانون نخواهد شد

* * *

من که شبها ره تقوی زده ام با دف و چنگ
این زمان سر به ره آرم چه حکایت باشد!

* * *

خرقه ی زهد و جام می گرچه نه درخور هم اند
این همه نقش می زرم از جهت رضای تو

* * *

در مقامی که صدارت به فقیران بخشند

چشم دارم که به جاه از همه افزون باشی
چنان که پیش از این یادآور شدم، استفاده از این اسلوب بیان، منحصرأ کار حافظ نیست؛ حتا عامه ی مردم، چنان که دیدیم، از اسلوب طنز بهترین برداشتها را در گفتار و مضاحک خویش دارند و از سوی دیگر، چنان که در جاهای دیگر نشان داده ام، تصویر اجتماع نقیض در تمام موارد، کاربردی طنزآمیز ندارد و بیان پارادوکسی، یکی از قلمروهای هنرنمایی شاعران در هر زبانی است. اما در این جا می خواهیم به نکته ی اشاره کنیم که به نظرم در کار حافظ حالتی استثنایی دارد و آن، قلمرو طنز است.

قلمرو طنز حافظ را در سراسر دیوان او، بی هیچ استثنایی، رفتار مذهبی ریاکاران عصر تشکیل می دهد. شما می توانید دیوان حافظ را یک بار از آغاز تا انجام، از این دیدگاه، به دقت مورد بررسی قرار دهید، حتا یک مورد بیان طنزآمیز نمی توانید پیدا کنید که در ساختار معنایی آن بخشی از عناصر مذهب وجود نداشته باشد:

چنین که صومعه آوده شد به خون دلم

گرم به باده بشوید، حق به دست شماست
آوده شدن (نجس شدن) و به باده شستن (تطهیر نجس به نجس) و از همه مهم تر، «حق به دست شماست»، یعنی باده حق است، همان باده ای که به دست شماست. تمام اجزای این بیت از گره خوردگی تناقض ها ترکیب یافته است و یکی از دو سوی تناقض

را در تمام اجزای آن، مذهب و مبانی اعتقادات مذهبی تشکیل می دهد.

من در این باره هیچ گونه آماری نگرفته ام، ولی تا آن جا که حافظه ی من - که انس بسیاری با شعر حافظ دارد - یاری می کند، حتا یک مورد استثنا نمی توان یافت که در شعر حافظ بیان طنزآمیزی دیده شود و در ترکیب اجزای متناقض آن، عنصری از عناصر مذهب دیده نشود و این بزرگ ترین و مهم ترین ویژگی شعر اوست که با هنر خویش و با طنز خویش، ساختار متناقض جامعه را تصویر می کند؛ جامعه ای که ترکیب آن براساس «ریا» استوار شده است، مگر «ریا» خود چیزی جز «تناقض» می تواند باشد؟ واقعاً هیچ اندیشیده اید که «ریا» از چه چیزی به وجود می آید؟ از تناقض. تناقض میان «دل» و «رفتار»: «رفتار» مطابق شریعت، «گفتار» مطابق شریعت، اما «دل» متوجه فریب مردم، برای جلب قدرت و استمرار حکومت، حاکمیت امیر مبارزالدین با آن سوابق و رفتارهایش چیزی جز ترکیب تناقض هاست؟ چه طنزی بالاتر از این که کسی با عالی ترین اسلوب بیان هنری خویش، این چنین تناقضی را تصویر کند:

محتسب شیخ شد و فسق خود از یاد برد

قصه ی ماست که در هر سر بازار بماند

* * *

دوش از این غصه نخفتم که فقیهی می گفت:

حافظ از مست بُود، جای شکایت باشد

* * *

به آب دیده بشویم خرقره ها از می

که موسم وَرَع و روزگار پرهیز است

در آستین مرقع پیاله پنهان کن

که همچو چشم صراحی زمانه خونریز است

* * *

فقیه مدرسه دی مست بود و فتوی داد

که می حرام، ولی به ز مال اوقاف است

کوشش حافظ برای تصویر هنری اجتماعی نقیضین در ساخت جامعه و نشان دادن این که یکی از دو سوی این تناقض را عنصری از عناصر مذهب تشکیل می دهد، بازگشتش به جنبه ی سیاسی شعر اوست. شعر حافظ، در تاریخ ادبیات ایران، ضمناً سیاسی ترین شعرهاست. حتماً خوانندگان، مقام شعر را در حد منظومات سیاسی بعضی از گویندگان قدیم و جدید پایین نخواهند آورد.

اما چرا این شعر سیاسی، طنز خویش را همواره به عنصری از عناصر مذهب گره می زند؟ زیرا حکومت عصر قدرت خویش را به مذهب و عناصر اعتقادی مردم گره زده است و در عمل بیش از حکومت های دیگر از زبان مذهب و از نیروی اعتقاد مردم می خواهد به نفع خویش استفاده کند. این یک واقعیت انکارناپذیر است که حاکمیت، در طول تاریخ ایران، همواره حاکمیت مذهبی بوده است: الملک والدین توأمان از گفته های عصر ساسانی ست، ولی شاید

کهن‌تر از عصر ساسانی نیز سابقه داشته باشد. همواره حکومت‌ها متکی به روحانیت بوده‌اند، حتی لامذهب‌ترین حکام، باز، برای ادامه‌ی قدرت خویش، به گونه‌ی بی‌مذهب و روحانیت باج می‌داده‌اند، اما در سرزمینی که همواره حکومت و مذهب «توأمان» بوده‌اند، در بعضی از ادوار، بنا بر دلایل مختلف، بعضی از حکام، تکیه و تأکید بیش‌تری بر مذهب داشته‌اند. تصور من بر آن است که عصر حافظ، بویژه روزگار امیر مبارزالدین، یکی از نمونه‌های برجسته‌ی این ویژگی در تاریخ ایران است. اوج بهره‌وری حاکمیت از نیروی تعصب مذهبی برای ایجاد فشار و سرکوب نیروهای مخالف، طبیعی‌ست که در چنین شرایط تاریخی‌ی، طنز شاعر که ناظر بر تناقض‌های داخل نظام اجتماعی و سیاسی و ساختار حکومت است، متوجه اهرم قدرت عصر که همانا مذهب است، می‌شود.

استفاده‌ی حافظ از سنت‌های شعرهای مغانه و ادبیات ملامتی گویندگان قبل از خویش، و بویژه سنایی، خود از سرچشمه‌های اصلی توانایی او در خلق این فضای هنری‌ست. شاید در این قلمرو، سنایی را بتوانیم مؤسس و بنیانگذار به حساب آوریم. بیهوده نیست اگر او را «آدم» شعر فارسی خوانده‌اند.

این که می‌گویند، و گویا در اصل سخن بودلر است که: «هر هنری از گناه سرچشمه می‌گیرد»، به نظر من معنایی جز این ندارد که توفیق هر اثر هنری بستگی دارد به میزان تجاوزش به حریم تابوهای یک جامعه. در مورد طنز هم، که گونه‌ی بی‌مذهب از هنر است، می‌توان گفت که عمق آن و یا استمرار و ارزش آن، وابسته به میزان تجاوزی‌ست که به حریم تابوها دارد. تابو را در معنی عام آن به کار می‌بریم که شامل هر نوع مفهوم «مسلط» یا «مقدس» در محیط اجتماعی باشد، بویژه از این دیدگاه که می‌تواند مورد سوء استفاده‌ی حاکمیت‌ها و قدرت‌ها قرار گیرد و جامعه را از سیر تکاملی بازدارد. مثلاً «صومعه» یک مفهوم مسلط و مقدس است. «خانقاه» در عصر حافظ یک مفهوم مسلط و مقدس است. سکس یک امر مسلط است که در شرق حالت تابو دارد. هر قدر تجاوز طنز به حریم این تابوها بیش‌تر باشد، نفوذش و استمرارش بیش‌تر است. مقایسه کنید عبید و سوزنی و حافظ را، سوزنی تجاوزی که دارد، تجاوز به حریم واژگان سکس است یا به حریم چیزی که آن را «ناموس» خوانده‌اند. شاید به جای تابو اصلاً بشود ناموس را به کار برد. لفتاً هم معنایی شبیه به همین دارد. مسلماً در مشرق‌زمین، بویژه در قدیم، مردم به مسأله‌ی ناموس اهمیت بسیار می‌داده‌اند؛ سوزنی اساس کار خود را بر حمله یا اعتراض و تجاوز به قلمرو ناموس اشخاص قرار داده است. از خواهر و مادر و زن شخص مورد هجو، با کلماتی و اوصافی سخن گفته است که در حقیقت آن تابو یا آن ناموس مورد تجاوز شعر وی واقع شده است، اما حافظ هرگز چنین کاری نکرده است؛ حافظ تابوهای دیگری را مورد هجو قرار داده است: صومعه راه، خانقاه راه، محتسب و شحنه راه؛ و عبید خذ فاصل سوزنی و حافظ است، با این تفاوت که عبید در مقایسه‌ی با

سوزنی، با «نوع» سر و کار دارد و نه با شخص و به همین دلیل هنرش استمرار دارد. اما تفاوتی که به لحاظ اسلوب با سوزنی دارد، این است که کار او طنز است و کار سوزنی هجو، و به لحاظ نوع تابوها، تفاوت او با حافظ در این است که حافظ در دایره‌ی تابوهای خاصی، شبکه‌ی طنز خود را گسترش می‌دهد، تابوهایی که مردم زمانه نسبت به آن‌ها همان حالت آمیبیوالانس را احساس می‌کنند و شاید هم انسان در تاریخ این آمیبیوالانس را نسبت به آن‌ها دارد، بویژه که مفاهیم اساطیری و رمزی آن‌ها در حال تحول مداوم است.

افلاطون گفته است: «در کمندی، روح آمیزه‌ی از رنج و لذت را تجربه می‌کند». در طنز حافظ نیز وضع چنین است. آن‌جا که شعر او لحن طنز به خود می‌گیرد، آمیزه‌ی از لذت و رنج است که ما را در خود فرومی‌برد:

صوفیان واستندند از گروه می، همه رخت
دلخ ما بود که در خانه‌ی خمار بماند
داشتم دلخی و صد عیب مرا می‌پوشید
خرقه رهن می و مطرب شد و زَنار بماند

* * *

نقد صوفی نه همین صافی بی‌غش باشد
ای بسا خرقة که مستوجب آتش باشد
وقتی خواننده‌ی اهل آشنا در این بیت خاقانی که می‌گوید:
از اسب پیاده شو، بر نطع زمین رخ نه

زیر پی پیلش بین شهمات شده نعمان
تأمل کند، هر قدر در کار هنر مدعی باشد، احساس نوعی شگفتی و تعجب به او دست می‌دهد که شاعر به تناسب موضوع مورد نیازش، چه شبکه‌ی گسترده‌ی از زندگی و شطرنج و اسطوره راه، یک‌مرتبه در چنین فضای محدودی، به هم نزدیک کرده است. به‌راستی کیمیاکاری‌ست. در حد اعجاز است. ما از او در شگفت می‌شویم و در آن هنگام که خیام می‌گوید: جامی‌ست که عقل‌آفرین می‌زندش، به آخر رباعی که رسیدیم، نه از کار شاعر، بلکه با او، به همراه او، حالت شگفتی به ما دست می‌دهد که این چه تجربه‌ی‌ست، این چه لحظه‌ی‌ست؟ ولی در مورد حافظ، شما هر دو کار را در یک زمان انجام می‌دهید: هم از او تعجب می‌کنید و هم با او؛ من که شب‌ها ره تقوی زده‌ام با دف و چنگ

این زمان سر به ره آرم چه حکایت باشد
و این همان چیزی‌ست که هگل در مورد کمندی گفته است:
عالی‌ترین نوعی کمندی آن است که تماشاگر به‌جای این‌که به بازیگر خنده کند، با او خنده می‌کند. ■

پی‌نوشت‌ها

۱- این سخن بودلر بسیار شبیه است به گفته‌ی بعضی از حکمای اسلامی که گفته‌اند: «ایمان کامل نمی‌تواند با خلاقیت هنری جمع شود.»